

ERMENİ MİTOLOJİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

An Overview On Armenian Mythology

Dr. Mehmet YILMAZ*

ÖZET

Tarihte Ermenilerle uzun yıllar kader birliği yapmış olmamıza rağmen Türkiye’de Ermeni kültürü ve özellikle folkloru üzerinde yapılan akademik çalışmalar neredeyse yok denecek düzeydedir. M.Ö. V.yüzyılda yazılmış kaynaklarda ve çeşitli kitabelerde Armina/Armenia isimlerine rastlanmaktadır. Ermenilerin eski devirlerden beri güçlü devletlerin hâkimiyetinde kalmaları; bu hâkim devletlerin kültürleri onların diline, inançlarına, genel anlamıyla kültürüne önemli ölçüde tesir etmiştir. Ermeni mitolojisi de Ermeni kültürünün diğer unsurları gibi bu güçlü hâkim kültürlerden özellikli; Pers Mitra kültüründen, Babil, antik Suriye ve Büyük İskender’in Anadolu ve Pers topraklarını fethetmesiyle de Helen mitolojisinden ciddi bir biçimde etkilenmiştir. Çalışmada tanrı ve tanrıçaların kültürel arka planlarını verirken de vurguladığımız üzere, sonradan benimsenmiş bu mitolojik kahramanlarla ilgili Ermeniler arasında festivaller düzenlenip ritüeller gerçekleşse de yabancı bir kültüre ait oldukları hemen anlaşılmaktadır. Bu çalışmada biz, Ermeni mitolojisinin belli başlı tanrı ve tanrıçalarını, onların hangi kültürden geldiklerini, neyi ya da neleri temsil ettiklerini izah ettik.

Anahtar Sözcükler: Ermeni Mitolojisi, Tanrı ve Tanrıçalar, Çevre Kültürlerin Tesiri, Ermenilerin Menşei, Güneş Kültü.

ABSTRACT

There are too few studies on the Armenian culture and particularly Armenian folklore in Turkey though Turks have shared a common fate with Armenian for quite long years throughout the history. The term Armina/Armenia is found in resourced written in the 5 th century B. C. And various epigraphs. The fact that Armenian have remained under sovereignth under powerful states since the old times had a significant influence on their language, beliefs, and their culture in general terms. Like all the other components of the culture, Armenian mythology was also strongly influenced by reigning powerfull cultures, in particular Persian Mitra culture, Babylon, Ancient Syria and Helen mythology upon conquest of Anatolia and Persian territories by Alexander the Great. As emphasized in this study in relation with cultural background of gods and goddesses, , festivals and ceremonies held by Armenians regarding such mythological characters are obvious to have been adoptep from a foreign culture despite such rituals among Armenians. Present study explains essential gods and goddesses in the Armenian culture as well as their origin culture and what they present.

Key Words: Armenian Mythology, Gods and Goddesses, Influence of the Neighboring Cultures, Origin of the Armenian, The Cult of Sun.

1 – Giriş

Ermenilerle Türklerin ilişkileri bin yıldan daha uzun bir geçmişe¹ sahip olmasına rağmen ülkemizde Ermeni kültürü ve folkloru ile ilgili yayınlar neredeyse yok denecek

*Kilis 7 Aralık Üniversitesi Öğrt. Üyesi.

¹Tarihi kaynakların pek çoğu bu ilişkinin 11.yüzyılın ilk çeyreğinde başladığı konusunda hemfikir. Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz: Prof. Dr. Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2002. Mehmet Ersan, *Selçuklular*

düzeydedir. Özellikle Türklerle Ermenilerin 19.yüzyılın ikinci yarısından 20.yüzyılın ilk çeyreğine kadar, yaklaşık altmış beş, yetmiş yıllık bir zaman dilimini kapsayan politik ilişkileri tarihçiler tarafından çokça işlenmiştir. Bu konuda hem Türkiye’de hem de Ermenistan’da bir hayli eser mevcuttur. Ancak folklorik konular bu kadar şanslı değil. Ord. Prof. M. Fuad Köprülü’nün, *Türk Edebiyatının Ermeni Edebiyatı Üzerindeki Te’sirleri*² adlı makalesi ile Prof. Dr. Fikret Türkmen’in, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri* (İzmir:1992) isimli kitabının dışında bugüne kadar Ermeni folkloru üzerinde – bitirme tezlerinin olup olmadığını bilmiyoruz - yüksek lisans ve doktora düzeyinde herhangi bir çalışma yoktur. Var olan kimi eserler ise belli yayın evleri - özellikle Aras, Belge - tarafından yayımlanmıştır. Yerli ve yabancı Ermeni yazarların bu kaynakları da akademik disiplinin dışında, çoğu zaman hatırat, hikâye nevinden ve yine yukarıda değindiğimiz gibi yakın tarihi³ anlatan kitaplardır. Zaman zaman az da olsa alan çalışmasına dayalı sosyoloji ve antropoloji ile ilgili kitaplar⁴da yayımlanmaktadır.

Folklor alanındaki bu ciddi –bilerek veya bilmeyerek oluşmuş - bilgi eksikliği araştırmacılarımızı, tarihte uzun bir müddet birlikte yaşadığımız bir toplumun siyasal ve sosyal reflekslerini anlamada, yorumlamada zorluklara bazen de yanıtlara düşürmektedir. Biz, bu çalışmamızda bugün de Ermeni kültürünün, ama özellikle Ermeni siyasal düşüncesinin önemli bir sacayağını oluşturan Ermeni mitolojisinin kaynaklarını, etkilendiği kültürleri, tanrı ve tanrıçalarını incelemeye çalışacağız.

Ermenilerin tarih sahnesine ne zaman çıktıkları ve kim oldukları tartışmalı bir konudur. Bu konuda Ermeni araştırmacılarının kendileri de hala bir sonuca varmış değiller. Mesela, Ermenilerin varlığıyla ilgili araştırma yapanlar alışlagelmiş maddi delillerin (arkeolojik, mimari, sanat, edebiyat vb.) ötesinde, sadece dilbilimin bazı verilerinden hareketle Ermenilerin varlığına bir açıklama, dolayısıyla Ermeni milletinin oluşumuna bir çözüm getirmeye çalışmaktadırlar.⁵ Benzer şekilde “Ermeniler hangi

Zamanında Anadolu’da Türkler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007. *Urfalı Mateos Vekaynamesi*, Çev: Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000. Ancak bu tarihten önceki tarihlerde de uzun süreli olmasa da Türklerin Ermenilerle temasları olmuştur. Prof. Dr. Fikret Türkmen, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri* (Akademi-1992.s.1) isimli eserinde bu ilişkiyi 3.-4.yüzyıllara kadar indirir. Rene Grousset ise *Başlangıcından 1071’e Ermenilerin Tarihi* kitabında Hazar Türklerinin 8.yüzyılda Kafkasya’yı aşarak Ermeni topraklarına indiklerini açıklar (Çev: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık 2006.s.303). Bu konuda daha geniş bilgi için bkz: Kalakanlı Moses, *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi*, Mhitar Koş, Azeri Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktaran Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006. Eserin ikinci kitap bölümünde (s.117’den başlıyor) çok tafsilatlı bilgi mevcuttur.

² Ord. Prof. M. Fuad Köprülü, *Edebiyat Araştırmaları- 1*, Ötüken, İstanbul 1989,s.239-269.

³ Leon Dabağyan’ın eserlerini bu kategoriye dâhil edebiliriz.

⁴ Bu konuyla ilgili şu ana kadar Türkçeye çevrilmiş en kapsamlı çalışmalardan biri; “*Anlatılar ve Fotoğraflarla 1914 Öncesi Ermeni Köy Hayatı*, Mary Kilbourne Matossian, Susie Hoogasian Villa, Aras, İstanbul 2007” adlı kitaptır.

⁵ Bu konuyla ilgili olarak bkz: Rafael İşhanyan, *Başlangıcından II. yüzyıla Kadar Ermenilerin Tarihi*, Çev: Sarkis Seropyan, Belge Yayınları, İstanbul 2006. *The Armenian People From Ancient to Modern Times, Volume-I*, edited by Richard G. Hovannisian, St. Martin’s Press, New York, 1997.

millettendir ya da kimdir” sorusuna karşılık ilmi çevrelerde aşağı yukarı beş altı farklı cevap verilebiliyor. Araştırmacı Susie Hoogasian, *100 Armenian Tales and Their Folkloristic Relevance*⁶ isimli kitapta Ermenilerin kökeniyle alakalı dört teorinin varlığını dile getirir. Ona göre; a) Ermeniler Trak-Frig kökenlidir, b) Urartu kökenlidir, c) Nuh (a.s.)’un torunu Hayk’ın çocuklarıdır, d) Hurri, Mittani, Urartu ve Hayaslardan oluşmuşlardır. Richard G. Hovannisian, *The Armenian People From Ancient to Modern Times, Volume-1/II* adlı iki ciltlik kitabının 22, 23, 24, 25, 32. sayfalarında Ermenilerin uzak atalarıyla ilgili aynı bilgileri tekrarlar. Mehmet Ersan, *Selçulular Zamanında Anadolu’da Ermeniler*⁷ isimli kitabında Ermenilerin soylarına ilişkin bilgileri verirken onları; Thrak-Friglere, Urartulara mensup, Turanî bir kavim, Kafkas halklarından biri veya Hz. Nuh’un torunu Hayk’tan geldiklerini ifade eder.

İster bir kavimden isterse kavimlerin müşterekliğiyle oluşmuş bir millet olsun, Ermenilerin bulunduğu topraklar tarihte her zaman büyük güçlerin ilgi alanı içinde kalmış; dolayısıyla Ermeniler ve Ermeni kültürü daima fethedilen bir unsur olarak varlığını devam ettirmiştir. Elbette tarihte kısa süreli diyebileceğimiz muhtar krallıklar veya bağımsız krallıkları kurmuşlardır. Ama bu krallıklar bağımsız ve özgün bir Ermeni kültürü oluşturacak kadar uzun ömürlü olmamıştır. Bu sebeple başta Ermeni tarihi, dili ve bu yazının konusu olan mitolojisi her zaman başka kültürlerin tesirinde kalmıştır.

II – Ermeni Mitolojisindeki Başlıca Tanrı ve Tanrıçalar

Ermeni mitolojisi üzerinde, tıpkı Ermeni tarihinde olduğu gibi önceleri Pers daha sonra ise Hıristiyanlığın kabulüyle Yunan ve Roma’nın tesiri büyüktür. Pers tesiri M.Ö.6.yüzyıldan başlayarak yaklaşık M.Ö.4.yüzyıla kadar sürer. Daha sonra Roma, onun devamı niteliğindeki Bizans’ın tesiri de M.S. 7.yüzyılı bulur.

Aramazt (Ahura Mazda):

Ermeni Panteonu’nun baş tanrısı ve bütün tanrıların atasıdır. Ermenilere göre Aramazt⁸, yeri-göğü yaratan, insanlara bolluk - bereket, iyilik ve cesaret bahşeden bir tanrı olarak düşünülür. İran menşeli Zerdüşť dininin asıl tanrısı Ahura Mazda’nın⁹

⁶ *100 Armenian Tales and Their Folkloristic Relevance*, Edited by Susie Hoogasian, Wayne State University Press, Detroit 1966. s.30 vd.

⁷ Geniş bilgi için bkz: İnolu dipnotta adı geçen eser.

⁸ *The Mythology of All Races, In Thirteen Volumes*, Canon John Arnott, Mac Culloch, New York, Cooper Square Publishers Inc. 1964,s.20/21. Ayrıca bkz: Sarkis Seropyan, *Cangülüm Anahit ve Kazben*, Belge Yayınları, İstanbul 2003,s.101. *The Mandaean of Iraq and Iran (Their Cults, Customs, Magic, Legends, and Folklore)* by. E.S. Drower, Oxford At The Clarendon Press. 1937, s.22 vd. Keğam Kerovpyan, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Aras, İstanbul 2003,s.61. *Persian Myths*, by Vesta Sarkhosh Curtis, University of Texas Press, Austin 1993,s.11.

⁹ Bazı araştırmacılar Ahura Mazda hakkında bilgi verirken onun, Zervanizm’deki Zervan’ın çocuğu olduğunu söylerler. Buna göre, Ahura Mazda yüceltilmiş ve tek tanrı Zervan’ın konumuna getirilmiştir. Ahura Mazda mutlak iyi ve mükemmel olan tanrıdır. Bu düşüncesiyle Zerdüşť, yaşadığı dönemdeİran’da yaygın olan naturalistik politeizmi reddetmiş, politeist gelenek içerisinde oldukça önemli olan Mitra gibi tanrısal varlıklara inanç sisteminde yer vermemiştir. O, ışık dünyasında kalıp bütün varlıkları yaratmıştır. Sonra bu varlıklar müşahhas

Ermeni mitolojisindeki karşılığıdır. Daha sonraları Helenizm'in tesiriyle Aramazt, Yunan tanrısı Zeus ve Roma'da tanrı Jüpiter ile aynileşir. Aramazt'a adanmış en büyük tapınağın Erzincan-Kemah civarında olduğu söylenmektedir.¹⁰ Bazı tarihçiler Vaspurakan (Van ve civarı) bölgesinde ve başka yerlerde Aramazt'a adanmış tapınakların varlığından da söz ederler. Yılbaşında Aramazt için kutlamalar yapılır; boğa, teke, at, katır gibi hayvanlar kurban edilirdi. Eski Ermeni takvimi aylarının on beşinci günü Aramazt adını taşırdı.¹¹

Anahit (Ardvi Sura Anahita): Perslerden alınan Tanrı Ahura Mazda'nın kızıdır. Yeryüzüne dökülen bütün suların ve kozmik okyanusun tanrısı olarak kabul edilir. Rüzgâr, yağmur, bulut ve sulu karı temsil eden dört atın çektiği bir arabayı sürer.¹² Ermeni panteonunda fazilet ve alçakgönüllülüğün sembolü, aynı zamanda ataların koruyucu tanrıçası Anahit, Aramazt ve Vahakn'la beraber kadim Ermenistan'ın üç koruyucu tanrıçasından biri sayılmıştır.

Pers kültüründen ve Zerdüşt dininden beslenen Anahit kültü M.Ö. 4.yüzyıl civarında Anadolu'da, Yunanistan'da ve daha sonraları Roma'da oldukça yaygındı. Onun onuruna 15 Ağustos'ta beyaz boğalar kurban edilir, kurban edilen hayvanın kanı, Hıristiyanlıktaki vaftize benzer şekilde insanlara sürülürdü. "Besleyici Ana, Altın Ana" isimleriyle tesmiye olunan Anahit, Khorenatzili Moses'in tarihinde son derece güzel bir genç kız olarak tasvir edilir.¹³ Yunan panteonunda Artemis, Roma panteonunda ise tanrıça Diana ile aynileşmiştir. Ermeni tarihçilere göre Anahit'in asıl tapınağı bugünkü Erzincan civarındaydı. Bu tapınağın daha sonraları Romalılar tarafından yıkıldığı söylenir. Eski Ermeni takvim aylarının 19.günü onun adıyla bilinir¹⁴.

Ara Keğetsig (Ara Keğetsik): Ermeni Panteonu'nun en eski tanrılarında biridir. Ermeni kaynaklarına göre, Ermenilerin mitolojik uzak cediti Hayk'ın soyundan gelen Aram'ın oğludur. Oysa tarihçi Grousset'e göre Aram, Urartu hanedanının kurucusu olup muhtemelen Urartular "Aram" ismini kendilerini fetheden Trak-Friglere miras bırakmışlardır. Böylece Aram, millete (yani Ermenilere) adını vermiş bir kahramana dönüşmüş olabilir. Her ne kadar Asur kitabelerinde Aram ismi, Urartu kralı olarak geçiyorsa da Sardurların, Argistislerin ve Rusaların hanedanı kendilerini hiçbir zaman

hale gelmişlerdir. Avesta'nın Gatha bölümlerinde Ahura Mazda, her şeyi bilen ve her şeyi yaratan semavi bir tanrı olarak gösterilir. Zaman zaman ışık, bazen hayatın hükümranı, bazen güneşin ruhu olarak kabul edilir. Bu konuda geniş bilgi için bkz: *Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları:680, Ankara 2007,s.508 vd. E. Xemgin, *Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnanıcı ve Zerdüşt Öğretisi*, Berfin Yayınları, İstanbul 1995,s. 144 vd.

¹⁰ Seropyan: a.g.e.s.102 vd.

¹¹ Kerovpyan, a.g.e.s.61.

¹² Persian Myths, s.12.

¹³ Seropyan: a.g.e.s.100.

¹⁴ Kerovpyan:a.g.e.s.61. Kerovpyan bu eserinde bu konuda farklı bir bilgi vererek; "Her ayın 27.gününe Vahakn adı verilmiştir."der.

Aram sülalesi olarak görmemişlerdir. Grousset bu durumu çözümleri gereken tarihsel bir sorun olarak görür.¹⁵

Başta ilkbaharı, çiftçilik ve tarım işlerini temsil etmiştir. Mitolojide Ara, daha çok Asur kraliçesi Semiramis'le¹⁶ (Ermeni kayıtlarında Şamiram) beraber anılır. Efsaneye göre Semiramis, çoktandır şöhretini ve yakışıklı olduğu kadar da güçlü olan Ara'yı duymuştur; ancak kocası sağ olduğundan onu elde etmeye cesaret edemez. Kocasının ölümünden sonra¹⁷ kendisini engelleyecek kimse kalmadığından Semiramis, Ara'ya elçiler göndererek gelip kendisine ve ülkesine sahip olmasını ister.¹⁸ Semiramis, Ara'dan arzularını tatmin ettikten sonra onun barış içinde ve pek çok armağanla döneceğinin teminatını vermesine rağmen bu teklifi Ara tarafından reddedilir. Buna çok sinirlenen Semiramis, Ara ile savaşır. Ara ölür. Semiramis, Ara'nın cesedini sihirle diriltmeye çalışır; ancak ceset bir süre sonra kokuşur.¹⁹

Ara ve Semiramis arasında geçen bu mitolojik macera, Ermenilerin destanı Sasonlu Tavit'te de çok uzun, ayrıntılı ve Mher'e uyarlanmış önemli bir motif olarak karşımıza çıkar. Destanın ikinci dairesini teşkil eden Medz Mher'de, Msr Melik'inin (I. Melik) genç ve güzel karısı İsmil Hatun, Mher'in namını, cesaretini ve kudretini duymuştur. İsmil Hatun hem yönetimindeki prensleri yönetecek hem de evlenip ondan çocuk sahibi olacak güçlü bir erkek arar. Bunun için en uygun adayın Mher olduğuna karar verir. Evlilik teklifi olarak iç çamaşırını, yaşmağını ve bir de mektubu iki pehlivanına verip onları Mher'e gönderir. Mher, mektubu aldıktan sonra uzun müddet gidip-gitmeme arasında bocalar, karısı Armağan gitmesine karşı çıkmasına karşı sonunda gitmeye karar verir. Msr'a varan Mher, İsmil Hatun tarafından izzet ü ikramla karşılanır. İsmil Hatun, Mher'i yedi yıllık nar şarabıyla uyutarak Msr'da kalmasını sağlar. Bu arada Mher'den bir oğlu olmuş, atı Kurkig Celali'yi de diğer kısraklarla çiftleştirmiştir. Bir gün Mher, İsmil Hatun'un oğlu II. Melik'i uyuturken, "Annen kurban

¹⁵ Grousset, *A.g.e.*, s.73.

¹⁶ Babil kraliçesidir. Sicilyalı Diodoros'un anlatımıyla; Suriye'de Askalon yöresinde bir göl varmış, bu gölde Derketo adında kadın yüzlü, balık gövdeli bir tanrıça yaşarmış. Aphrodite bu tanrıçaya kızmış ve onu bölgenin çobanlarından birine âşık etmiş. Derketo nur topu gibi bir çocuk doğurmuş, ama bir erkekle birleştiğine içerlediği için çobanı öldürmüş, doğurduğu kız çocuğunu da bırakarak gölüne dalmış. Bebeği ak güvercinler mandıralardan aşırıdıkları süt ve peynirle beslemişler, adına da bunun için Semiramis, yani Suriye dilinde "güvercinlerden gelme" demekmiş. Geniş bilgi için bkz: Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1989,s.294. Günümüz Ermeni araştırmacılar, Van yöresinde sıkça söylenen ve özbeöz Türkçe bir kelamıkibar olan "Dünyada Van, ahrette iman" sözünü Ermeni folkloruna mal ederek, Van şehrinin tanrıça Semiramis isminden türediğini ileri sürmektedirler. Bu konuda geniş bilgi için bkz: Louis A. Boettiger, *Armenian Legends and Festivals*, Published by the University of Minnesota, 1920,s.11.

¹⁷ Bazı kaynaklarda iktidar hırsından dolayı kocasını öldürtmüştür.

¹⁸ Kerovpyan, *A.g.e.*, s.27.

¹⁹ Seropyan, *A.g.e.*, s.101.

olsun sana Melik/ Msr'ı yeniden toparlayıp/ Ermenilerin ülkesini yok edeceksin." sözlerini duyunca aklı başına gelir ve gizlice Msr'dan kaçıp Sason'a gelir.²⁰

Astgik (Asdğig): Antik Suriye ve Helen kültürünün tesirini taşıyan aşk, güzellik ve semavi ışık tanrıçasıdır.²¹ Yunan aşk tanrıçası Aphrodite ve Asurluların Astarte'si ile aynılaştırılmıştır. Rivayetlere göre Muş ve Van yöresinde ona adanmış tapınaklar bulunmaktaydı.

Astgik bayramı " Vartavar" Temmuz ayının ortasında büyük törenlerle kutlanır.²²Tanrıça Astgik'in Aradzani'nin(Murat Nehri) sularında yıkanır. Yakın zamanlara kadar Sason'da delikanlılar nehirde yıkanan tanrıçanın çıplaklığını seyredilebilir istemiş, onların varlığını hissedilen tanrıça çevresini sabah sisiyle sararmış. Bir başka rivayet ise delikanlılar yıkanan tanrıçanın çıplaklığını seyredilemek için dağ eteğine ateş yakarlar, ancak tanrıça meraklı gözlerden korunmak için etrafını sisle (mışuş) kaplamış. Bu sebeple bu yöreye Muş adı verilmiştir.²³

Alk: Türk halk kültüründe çokça rastlanılan Al karısı/ Al gibi kötü, dışı ruhlardır. Yeni doğmuş bebekleri, lohusaları hatta ana karnındaki ceninleri korkuttukları düşünülür. Ürkütücü kadın şekline bürünürler.

Ba'al Şamin (Ermeni Panteonunda Barşamina/Parşam/Barşam): Efendi, sahip anlamına gelir. Gökyüzü ve yağmurun tanrısıdır. Ermeni kaynaklarına göre Asur kökenli kabul edilir. Kenan diyarının yüce tanrısı El'in oğludur. Kadim Orta Doğu'da Ba'al'e tapınma son derece yaygındı. Suriye'de M.Ö. 1500'den itibaren biliniyordu; bu sebeple Palmira kentinde onun adına bir tapınak yapılmıştı. Aynı şekilde eski Mısır'da da Ba'al biliniyordu; M.Ö. 1400'den 1075'e kadar ona tapmışlardı. Yunan mitolojisinde tanrı Zeus kısmen onun özelliklerini taşır. İbraniler'de de Ba'al çok popülerdi.²⁴

Tarihçi Khorenatzi'ye göre Ermenilerin uzak atası Aram'ın ve özellikle Hayk'ın güçlü rakiplerindedir. Daha sonra Dikran, Mezopotamya'yı fethettiğinde Babil'de Ba'al (Parşam)'ın fildişi, ve gümüşten yapılmış bir heykelini bulur ve onun Tortan yöresine naklini emreder. Daha sonra tanrı Mihr ile kısmen birleştirilir. Rivayete göre Vahakn, Parşam (Ba'al)'dan çaldığı samanla bir kış günü kaçarken gökyüzüne saçılan samanın bıraktığı izden Samanyolu meydana gelmiştir.²⁵

²⁰ *David of Sassoun, The Armenian Folk Epic in Four Cycles*, By Artin K. Shalian, Ohio University Press, 1964, s.137 vd.

²¹ Grousset, *A.g.e.*, s.116.

²² Seropyan, *A.g.e.*, s.102. Efsaneye göre Vartavar (vart: Ermenicede gül) bayramının kökenleri Nuh tufanına kadar uzanmaktadır. Tufandan kurtulan Nuh Peygamber kurban kesip şenlik yapar. Bunun hatırası olarak Ermeniler de kurbanlar keserler, birbirini su atarak ıslatırlardı. Sonraki yüzyıllarda bu bayramda başka şenlikler de yapılmıştır: At yarışları, cirit ve başka oyunlar... Vartavar bayramında adanan kurbanların kuraklığı, salgın hastalıkları, kıtlığı, ekinlerden çekirgeleri def ettiğine inanılırdı.

²³ *Mythology of All Races*, s.39.

²⁴ *Encyclopedia of World Mythology*, Gale Cengage Learning, USA, 2009, s.157.

²⁵ *Mythology of Races*, s. 37. Ayrıca bkz: Seropyan, *A.g.e.*, s. 107. S.H. Hooke, *A.g.e.*, s. 98 vd.

Dir – Tir: Ermeni Panteonunun Babil mitolojisinden etkilenecek benimsediği bir tanrıdır. Babil mitolojisindeki Marduk'un oğlu tanrı Nabu'nun²⁶ görevini görür. Dir, Krog/Kroğ (yazman, kâtip) olarak insanların iyi ve kötü işlerini kaydeder, onların rüyalarını yorumlardı.

Dir, başlangıçta güneş kültü ile bağlantılı bir tanrıyken, sonraları bu konumunu tanrı Mitra/Mihr'e bırakarak yeni rol üstlenmiştir. Tanrı Aramazt'ın başyazmanıdır, sanat, edebiyat ve bilimin koruyucusudur. Bu açıdan tanrı Apollon'a²⁷ çok benzemektedir. Klasik Ermeni takviminin "Dre" ayı onun adına ithaf edilmiştir.²⁸

Kroğ, Sasonlu Tavit destanında da geçer. Yaşlı kadının kulübesinde geceleyen Tavit, sabahleyin kalktığında kadının mısır tarlasına bir karga sürüsünün inip kalktığını, mısır tanelerini yediklerini görür. Bir vuruşta yirmi kargayı nasıl düşürürüm diye düşünür; bir ağacı kökünden söker ver bir vuruşta kargaları öldürür, ancak kargalarla birlikte bütün mısırları da yere sermiştir. Bunu gören yaşlı kadın Tavit'i kargışlar, "Kroğ, canını alsın!"²⁹ der.

Dork Ankeğ: (Babil tanrısı Nergal): Ermeni tanrılarında Hayk'ın torunlarından biri olan Dork Ankeğ, Ermeni Panteonunda gücün, cesaretin ve zanaatların tanrısıdır. Babil tanrısı Nergal'in³⁰ Ermeniler arasındaki söyleniş biçimidir. Çok kuvvetli bir tanrıdır: Koca kayaları yerinden sökebilir, tırnakları ile yontup onları biçimlendirebilir. Deniz kıyısında düşman gemilerine taşları fırlatır, taşların suya değmesiyle oluşan dalgalar gemilerin batmasına sebep olur.³¹

Hayk: Ermeni panteonunun baş tanrısı, Ermeni halkının isim babası ve ilk atasıdır.

²⁶Bütününüyle tarımsal bir amaç taşıyan Babil Yeni Yıl Şenliği'nde, bir kurban rahibi ile bir cin çıkarıcı, Marduk'un oğlu tanrı Nabu'nun sunağını, öldürülmüş bir koyunun cesediyle, duvarlarına koyunun kanını sürerek (dinsel anlamda) arındırırlardı; bunu yaptıktan sonra, bu eylemleri yüzünden kirlenmiş oldukları için, kaçıp şenlik bitene kadar çölde kalmaya zorlanırlardı. Çıktığında sonbaharda kutlanan Yeni Yıl Şenliğinin bir parçasını oluşturan İbrani Kefaret Günü ritüelinde, ritüel amaçlı bir öldürmenin ve kaçışın, benzeri biçimde bir araya getirildiği görülmektedir; ne var ki İbrani geleneğinde, ritüeldeki insanların yerine biri öldürülen, diğeri çöle bırakılan iki keçi olarak, hayvan kurbanlar almıştır. "Günah keçisi" deyişi bu törenden kalmıştır. Geniş bilgi için bkz: S.H. Hooke, *Ortadoğu Mitolojisi*, Çev: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, İstanbul 1993, s. 148. *Mythology of All Races*, s. 29 vd.

²⁷Apollon:Yunan mitolojisinin önemli figürlerindedir. İlyada destanında geniş bir şekilde ondan söz edilir. Nitelikleri arasında ok atma, müzik, hekimlik sayılabilir. Bkz: Erhat, *A.g.e.*, s.47 vd.

²⁸ Seropyan, *A.g.e.*, s. 104.

²⁹ *David of Sassoun*, s.218.

³⁰ Nergal: Babil panteonuna aittir. Aşağı dünyanın ve ölümün tanrısı, yine aşağı dünyanın kraliçesi Ninmug (Ereşkigal) un kocasıdır. Onunla ilgili kültün merkezi Kutç (muhtemelen günümüzdeki Tel İbrahim) şehriydi. Tapınağının adı E- Meslam'dı. Nergal, Meslemtea olarak da bilinir. Astrolojide Mars gezegeniyle ilişkilendirilir. Nergal kültürünün kökenleri tarih öncesi devirlere kadar uzanır. Geniş bilgi için bkz: *Who's Who in Non-Classical Mythology*, Egerton Sykes, Routledge, London and New York, 2002,s.138.

³¹ Seropyan, *A.g.e.*, s. 104.

Büyük Tufan'dan sonra Hz. Nuh'un çocukları; Ham, Sam ve Yafes³²dünyaya hükmetti. Ermeniler Yafes'in oğlu Tiras, onun oğlu Togarma (Torkom)³³, onun oğlu Hayk³⁴ (Hayg)'ın soyundan gelmektedir. Ermenilerin kim olduklarına dair en popüler teorilerden biri budur. Günümüzde Ermeniler kendilerine "Hay", Ermenistan'a da "Hayastan" derler.

Hayk, Ermenilere hem özgürlüğü hem de millet olma bilincini aşlamış bir semboldür. Özellikle Asur/ Babil tanrısı Ba'al (Bel/ Baal) ile yaptığı özgürlük mücadelesiyle hatırlanır. Kaynaklara göre Hayk, Bel'e boyun eğmek istemedi. Oğlu Armenag'ın doğumundan sonra Babil'den ayrıldı ve kuzeye, Ararat'a (günümüz Ağrı Dağı ve çevresi) göçtü. Oğulları, torunları, güçlü kuvvetli üç yüz adamı ve diğer yandaşlarıyla dağın eteğindeki bir ovaya yerleşti.³⁵ Hayk daha sonra bütün halkı torunu Gatmos'un idaresine bıraktı, kendisi de ailesini ve yanındaki yakın insanları aldı, kuzeybatıya yöneldi, bir yaylada konakladı. Togarma(Torkom)'nın soyundan gelenlerin yaşadığı yer olduğunu belirtmek için o yöreye Hayk, kurduğu köye de Haygaşen (Hayk'ın kurduğu) adını verdi.³⁶

Kisane: Hindistan menşeli bir Ermeni tanrısıdır. Efsaneye göre kardeşi Demeter'le³⁷ birlikte Hindistan'dan kaçıp Anadolu'ya gelmiştir. Muş (Taron) civarına yerleşmişlerdir. Daha sonra bu kardeşlerle ilgili bir tapınma kültü gelişir, onlar adına tapınaklar inşa edilir.

Mihr (Mitra): Ermeni panteonunun güneşle bağlantılı, İndo-Aryen kökenli en önemli tanrısıdır. Tanrı Aramazt'ın oğludur. Savaşta kahramanlara kılavuzluk yapar. Baharda onun adına bir festival düzenlenirdi: Bir fanus veya fener içinde ateş, ona adanmış bir tapınakta bir yıl boyunca sürekli yakılırdı.³⁸ Bütün Ermenistan'da Mihr'e tapılır, altı ayda bir onun adına bayramlar tertiplenirdi. Birbirlerine yemişler verir, ateş yakarlardı. Gelinler, güveyler el ele tutuşur, ateşin etrafında oynarlardı.

Efsaneye göre kayadan doğmuş ve çobanlar tarafından büyütülmüştür. Pek çok kahramanlıklar yapan Mihr, Ormitz'in yarattığı ilk canlı olan boğayı altın kılıcıyla kurban etmiş, hayvanın akan kanından bütün faydalı bitkiler oluşmuş ve dünya daha verimli hale gelmiştir. Mihr'in doğum günü, güneşin bahara döndüğü 25 Aralık tarihi olarak kabul görülmüş, sonradan Hz. İsa'nın doğum günü denilmiştir. Mihr kültü tapınağının Tercan civarında olduğu söylenir. Mitra kültü, Erken Roma Dönemi'nde çok

³² Ermeni kaynaklarında bunlar, Sem, Kam ve Hapet olarak geçer.

³³ Kalakantlı Moses, *A.g.e.*, s.28.

³⁴ Kerovpyan, *A.g.e.*, s.11.

³⁵ Kerovpyan *A.g.e.*, s.13.

³⁶ Ağrı Dağı'nın, bugün Ermenistan'ın milli sembolü olması ve çevresindeki toprakların da Ermeniler tarafından kutsal kabul edilmesinin temel sebebi bu mitolojik arka plandır.

³⁷ Demeter: Toprak ve bereket tanrıçasıdır. Hesoidos'a göre Kronos'la Rheia'nın kızı, ikinci tanrı kuşağındandır. Demeter, ekinleri ve özellikle buğdayı simgeler. En çok tapıldığı yerler Eleusis ve Sicilya ovalarıdır, ama tapımına Girit'te, Trakya'da ve Peloponnesos'ta rastlanır. Geniş bilgi için bkz: Erhat, *A.g.e.*, s.92.

³⁸ Boettiger, *A.g.e.*, s.25.

yaygındı, özellikle askerler arasında Mihr için pek çok tapınma biçimi mevcuttu. Mağaralarda yapılan ayinlere kadınlar alınmazdı.³⁹

Sasonlu Tavit destanında da Mitra kültünün açık tesirleri görülür. Destanın önemli kahramanı Tavit'in hem babasının(Medz – büyük - ikinci dairenin kahramanı) hem de oğlunun(Pokr-küçük- Mher, dördüncü dairenin kahramanı) isimleri "Mher"dir. Aynı eserin birçok yerinde " Senin güneşine kurban olayım, güneşinin ömrü uzasın" anlamında alkışlar kullanılmıştır.

Nane: (Nanna/ Sin): Ermeni panteonunda Aramatz'ın ikinci kızı, Anahit ve Mihr'in kız kardeşidir. Zekâyı ve sağlıklı düşünceyi temsil etmesinin yanında, anneliğin, evin ve ocağın koruyucusudur.⁴⁰ Nane, aslında Asur-Babil, hatta Suriye menşeli olarak kabul edilir.⁴¹ Çünkü bu coğrafyalarda onun adına pek çok tapınak yapılmıştır.

Sümer mitolojisinde Nane, diğer ismiyle Sin, tanrıların en büyüğüdü ve güneş-tanrı Utu, Nanna ve eşi Ningal'in çocuğu sayılıyordu. Sümerler, Nanna'nın Fırat üzerinde ulaştırmada kullanılan yuvarlak kayık içinde, kökenleri açıklanmamış yıldızlar ve gezegenler eşliğinde yolculuk ettiğine inanırlardı. Başlangıçta ay- tanrı olarak kabul edilmesine rağmen sonradan İbrani mitolojisindeki dönüşüm neticesinde ay, tanrı gibi değil, tanrıça sayıldı.⁴² Muhtemelen Ermeni mitolojisinde de tanrıça sayılması, İbrani mitolojisinden gelen tesir sebebiyledir.

Vahakn: İran mitolojisindeki tanrı Verethragna'nın⁴³ Ermeni panteonundaki karşılığıdır.⁴⁴ Savaş ve zafer tanrısı olarak kabul edilir. Ermeni mitolojisinde bu özelliklerine fırtına, yağmur, bulut ateş, güç de ilave edilmiştir. Vahakn, ejderhalarla savaşıp, bu yüzden kendisine Vişabakağ (ejder biçen/kıran) lakabı verilmiştir.

Ermeniler arasında Samanyolu'nun menşei ile ilgili anlatılan bir efsaneye göre Vahakn, Asur tanrısı Ba'al Şamin'in samanını çalmış, ancak yolda samanın dökülmesiyle gökyüzünde Samanyolu oluşmuş.⁴⁵

Mitolojik Ermeni tarihinde Vahakn, Büyük Dikran'ın⁴⁶ oğlu kabul edilir. Dikran'ın ölümünden sonra tahta geçti, yirmi yedi yıl hükümdarlık yaptı. Daha sonra Vahakn Ermeniler arasında tanrılaştırılmış, yaygın güneş kültüyle bütünleşmiştir. Bugünkü Muş (Taron/Daron) civarında bir tapınağının olduğu söylenir. Eski Ermeni takviminde her ayın yirmi yedinci gününe "Vahakn" deniliyordu⁴⁷.

³⁹ *The Wordsworth Dictionary of Beliefs & Religions*, Edited by Rosemary Goring, W&R Chambers Ltd. 1992, s.344.

⁴⁰ Seropyan *A.g.e.*, s.106.

⁴¹ Grousset, *A.g.e.*, s.115.

⁴² Hooke, *A.g.e.*, s.26.

⁴³ Verethragna, Zerdüştçülükte boğa, aygır, koç, teke ve yabandomuzu biçimlerinde geçer. Geniş bilgi için bkz: Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabaalıcı Yayınları, İstanbul 2003, s.102.

⁴⁴ Grousset, *A.g.e.*, s.115.

⁴⁵ Seropyan, *A.g.e.*, s.107.

⁴⁶ M. Ö. 95 yılında tahta geçmiş, M.Ö. 55'te de ölmüştür.

⁴⁷ Kerovpyan, *A.g.e.*, s.61.

Zatik (Zatik/Zaden): Balıkçıların tanrı veya tanrıçasıdır. Ermeniler arasında tanrıça İhtar'ın söyleniş biçimi olabilir.⁴⁸ Çok fazla tanınmamaktadır. Ermeniler arasında bu tanrı/tanrıçaya tapınma ile ilgili herhangi bir kayda rastlanılmamaktadır.

İncil'in Ermenice çevirisinde Yahudi Fısıh Bayramı için kullanılan bir terimdir. Menşei ile ilgili çok çelişkili bilgiler vardır: Filistin Sedeq kavramıyla bir bağlantısı bulunmaktadır, diyenler olduğu gibi tanrı Adonis'in baharda dirilişi ile de ilişkilendirilir.⁴⁹ Hıristiyanlığın ortaya çıkmasıyla bu pagan festival, İsa'nın dirilişiyle olduğu gibi benimsenmiştir. Ancak Ermeniler arasında Zatik tapımı ile ilgili düzenli ayinler ya da festivallere rastlanılmamıştır.⁵⁰

Zovinar (Dzovinar): Ermeni panteonunun su, deniz ve yağmur tanrıçasıdır. Efsanelerde gök gürlemesinin ruhu ve şimşegın dişi olarak kabul görülür. Ateşten bir tanrıça olan Zovinar (Dzovinar), gök gürlendiğinde felakete sebep olup dolu yağdırabildiği gibi yağmura da sebep olabilir. Suyun doğal gücüne bağlı bir ruhtan veya denizden doğduğuna da inanılır.⁵¹

Sasonlu Tavit destanında ilk dairenin kahramanları Sanasar ve Bağdasar'ın annesidir. Destana göre, Ermeni kralının tek kızıdır. Bağdat Halifesi Ermeni kralına saldırdığı zaman Halife, kral kızını verirse onunla savaşmayacağını söyler. Halkın ölmesindenense tek kızını Halife'ye vermeyi kabul eden kral, kızı için bir saray yaptırma ve yanında bir rahip götürme şartını Halife'ye söyler, o da kabul eder. Yine destana göre Dzovinar, Van Gölü'nün etrafında gezerken, gölün içindeki bir taştan akan tatlı suyu içer, o sudan hamile kalır. Böylece Sanasar'la Bağdasar doğar.

III. Sonuç: Toplumsal hafızanın oluşmasında mitoloji önemli bir rol oynar. Ortak hafıza, ancak mitolojinin bilinmesi, geleneklerin, törenlerin ortaklaşa paylaşılması veya hatırlanması neticesinde oluşur. Bu sebeple pek çok rejim öncelikle toplumsal hafızayı silmek ya da kendi düşünceleri doğrultusunda değiştirmek amacını güderler.

Bugün, bu açıdan meseleye bakarsak, Ermeni mitolojisi, Ermeni kültürü ve siyasal düşüncesini yeniden şekillendirmektedir. İster yakın dönemde isterse yüzyıllar önce olmuş bir olay olsun, Ermeni halkının ortak hafızası bunların hepsini birleştirebiliyor ve bütün nesiller aynı sevinci veya aynı acıyı yaşamışlar gibi ortak bir tepkiyi gösterebiliyorlar. Mitoloji ve buna bağlı olarak yeniden kurgulanmış ortak tarih anlayışı, Ermeniler arasında hem millet bilincini hem de birlik ve beraberliği pekiştirmektedir.

⁴⁸ *Dictionary of Ancient Deities*, by, Patricia Turner, Oxford University Press, 2001, s. 521.

⁴⁹ Adonis: Suriye kralı Theias veya Kıbrıs kralı Kinyras'ın Myrrha ya da Smyrna adlı kızından doğmuştur. Kışın yeraltında saklanan ve baharla birlikte yeryüzüne dönen bitkisel varlığı temsil eden Adonis'e özellikle Suriye'de kadınlar tapınırlardı. Yılda bir bahar bayramları olurdu. Adonis efsanesi Sümer ve Hitit kaynaklarından gelmez. Adonis, İbranice "efendi/rab" anlamına gelen Tammuz isminin Yunancalaştırılmış biçimidir. Geniş bilgi için bkz: Erhat: a.g.e.s.12.

⁵⁰ *Mythology of Races*, s.40 vd.

⁵¹ Seropyan, *A.g.e.*, s.108.

Tarihi süreçte Ermeni dili ve kültürünün etkilendiği medeniyetleri bilmek, bunların genel olarak Ermeni tarihine, özelde ise Ermeni folkloruna nasıl yansydıklarını anlamak, bize hem kendi kültürümüzün tesir alanlarını hem de birlikte yaşadığımız toplulukların kültürlerini anlamada kolaylık sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- BOETTIGER, Louis A, *Armenian Legends and Festivals*, Published by the University of Minnesota, 1920.
- David of Sassoun, The Armenian Folk Epic in Four Cycles*, Translated into English By Artin K. Shalian, Ohio University Press, 1964.
- Dictionary of Ancient Deities*, by, Patricia Turner, Oxford University Press, 2001.
- ELIADE, Mircea, *Dinler Tarihine Giriş*, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2003.
- ERSAN, Mehmet, *Selçuklular Zamanında Anadolu'da Türkler*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2007.
- GROUSSET, Rene, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, Çev: Sosi Dolanoğlu, Aras Yayıncılık 2006.
- HOOKE, S.H, *Ortadoğu Mitolojisi*, Çev: Alaeddin Şenel, İmge Kitabevi, İstanbul 1993.
- İŞHANYAN, Rafael, *Başlangıcından II. yüzyıla Kadar Ermenilerin Tarihi*, Çev: Sarkis Seropyan, Belge Yayınları, İstanbul 2006.
- Kalakantlı Moses, *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi*, Mhitar Koş, Azeri Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktaran Dr. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul 2006.
- KEROVPYAN, Keğam, *Mitolojik Ermeni Tarihi*, Aras, İstanbul 2003.
- KÖPRÜLÜ, M.Fuad, *Edebiyat Araştırmaları- 1*, Ötüken, İstanbul 1989.
- Persian Myths*, by Vesta Sarkhosh Curtis, University of Texas Press, Austin 1993.
- SEROPYAN, Sarkis, *Cangülüm Anahit ve Kazben*, Belge Yayınları, İstanbul 2003.
- SEVİM, Ali, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, 2002, Ankara.
- The Armenian People From Ancient to Modern Times, Volume-I*, edited by Richard G. Hovannisian, St. Martin's Press, New York, 1997.
- The Mandaean of Iraq and Iran (Their Cults, Customs, Magic,Legends, and Folklore)* by.E.S. Drower, Oxford At The Clarendon Press. 1937.
- The Mythology of All Races, In Thirteen Volumes*, Canon John Arnott, Mac Culloch, New York, Cooper Square Publishers Inc. 1964.

- The Wordsworth Dictionary of Beliefs & Religions*, Edited by Rosemary Goring, W&R Chambers Ltd. 1992.
- TÜRKMEN, Fikret, *Türk Halk Edebiyatının Ermeni Kültürüne Tesiri*, Akademi Yayınları, İzmir, 1992.
- Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, Çev:Hrant D. Andreasyan, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- Yaşayan Dünya Dinleri*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları:680, Ankara 2007.
- Who's Who in Non-Classical Mythology*, Egerton Sykes, Routledge, London and New York, 2002.
- XEMGİN, E, *Aleviliğin Kökenindeki Mazda İnancı ve Zerdüş Öğretisi*, Berfin Yayınları, İstanbul 1995.
- 100 Armenian Tales and Their Folkloristic Relevance*, Edited by Susie Hoogasian, Wayne State University Press, Detroit 1966.